

Perspektivy demokracie a socialismu ve východní Evropě [1979]

V zemích evropského Východu, přesněji řečeno v zemích socialistického bloku či v zemích evropské části mocenské sféry Sovětského svazu se od konce druhé světové války vždy znovu objevují demokratizační tendence, které jsou vždy nějak podvázány nebo potlačeny, aby se jindy a jinde vynořily znovu. Podle dané společenské struktury v té které zemi a v závislosti na politických tradicích mají pokusy o prosazení politických změn ve směru větší demokracie odlišnou povahu i průběh. Situace v Berlíně roku 1953 se značně liší od polského października i od krvavých událostí v Maďarsku. V průběhu času však ubývá odlišností, zmenšuje se podíl jiných prvků a dochází k jakési konvergenci důrazu na politickou demokratizaci, která je stále více chápána jako *conditio sine qua non* vyspělé socialistické společnosti. V tom smyslu představoval program Pražského jara 1968 zatím nejvýraznější a nejčistší výběžek tohoto obecného vývoje. Nejnovější skutečností, potvrzující tuto již naprosto nepřehlédnutelnou tendenci, je vytvoření značně analogických skupin až hnutí v řadě socialistických zemí, orientujících se na restituci, resp. ustavení a postupné upevňování demokratických prvků v rámci daného společenského zřízení a kladoucích zvláštní důraz na uplatňování a respektování nezadatelných lidských a občanských práv. Tyto skupiny a tato hnutí si již vytvořila a prosadila jistou kontinuitu, která má šanci překlenout i období značných vnitropolitických ochlazení v jednotlivých zemích, eventuálně i ochlazení obecně blokových. I když ještě zdaleka nemůžeme hovořit o nějaké skutečné internacionalizaci uvedených tendencí, povědomí o elementární důležitosti spolupráce a společného postupu alespoň uvnitř bloku se šíří.

Paralelně s tímto vývojem lze pozorovat vítězný postup demokratických politických forem po druhé světové válce také v zemích západní Evropy. Po porážce fašistických režimů v Německu a v Itálii, jakož i v četných satelitních zemích nebo zemích vojensky a politicky podrobených zůstaly sice v Evropě ještě jisté relikty fašismu (Španělsko, Portugalsko), a vznikly dokonce i nové fašistické režimy (např. Řecko); fašistické nebo profašistické tendence se znovu objevily i jinde (dokonce v zemích tradičně demokratických, které prošly nějakou krizí či traumatem; tak např. de Gaullův režim byl označován dokonce samotnými Francouzi jako profašistický, i když překvapivě inteligentní). Avšak i toto období náleží dnes již minulosti. Kromě toho existují náznaky, že demokratické programy získávají pomalu půdu i v jiných částech světa, i když vývoj k demokracii např. ve Střední a Jižní Americe, v Jihovýchodní Asii nebo dokonce v Africe bude jistě ještě dlouhý a strastiplný. A tak se přece jenom, byť se značným zpožděním, potvrzuje kdysi jako příliš optimistická kritizovaná předpověď některých politiků z doby první světové války a z prvních let po ní, že autokratické režimy jsou na ústupu a budoucnost že náleží systé-

mům demokratickým. Tak kupř. první československý prezident hodnotil první světovou válku jako veliký boj za svobodu a demokracii. T. G. Masaryk mohl takto formulovat svůj pohled na dějinný vývoj, protože demokracii chápal jako záležitost nejenom pořádků politických, nýbrž také hospodářských a sociálních. I když Masaryk dobře věděl o hluboké krizi demokratických společností, podcenil nebezpečí protirevolučních zvrátů a zejména neodhadl dobře, jak mocně bude politický život Evropy pod ruským vlivem zasažen socialistickou deviací, která ve jménu hospodářské a sociální spravedlnosti podlomí nebo vyprázdní demokratické základy porevoluční společnosti a samotných revolučních programů.

Intervencí vítězného Sovětského svazu, který se stal mocnou světovou silou vlastně teprve ve druhé světové válce a po ní, byl dočasně zabrzděn až zastaven demokratizační vývoj v zemích střední a východní Evropy, zahrnutých v důsledku nové mocenskopolitické situace v Evropě a ve světě do rozšířené sféry sovětského vlivu. Snad nejhůř bylo po politické stránce postiženo Československo, které ještě v druhém desetiletí meziválečného období zůstalo pevnou baštou demokracie ve střední Evropě a jehož demokratičnost měla hlubší historické kořeny jak v dlouhém zápase o národní obrození a národní práva v rámci Rakousko-Uherska, tak ve skutečnosti, že po třicetileté válce národ ztratil takřka veškerou svou šlechtu i inteligenci a byl redukován na selskou vrstvu, z níž se potom v devatenáctém století vytvořila jak česká buržoazie, tak nová, národně stále se víc uvědomující česká inteligence. (Na Slovensku měl vývoj rysy poněkud odlišné, i když v lecčem rovněž analogické.) Průběhem čtvrtstoletí se však politická, kulturní, sociální a dokonce i hospodářská situace v evropských zemích sovětského bloku vzájemně natolik přiblížila, že do budoucna se zdá převažovat tendence ke konvergentnímu vývoji nad tendencemi k zdůraznění národních zvláštností. Je to významná změna; až dosud se pokusy o korekturu závazného sovětského archetypu a o jistou autonomii odvolávaly na zvláštnosti podmínek jednotlivých národních společností. Napříště se budou moci dovolávat obecných podmínek proti direktivám, jejichž kořeny tkví v reliktech politické a sociální anomálie ruského samodržaví.

Zkušenosti třiceti let politických, ale také sociálních, hospodářských a kulturních dějin lidově demokratických a později socialistických zemí střední a východní Evropy, spadajících do sféry sovětského vlivu, jsou jediným velikým poučením o tvrdé skutečnosti rigidně stanovených a žárlivě střežených mezích společenského a politického rozvoje příslušných národních společností. Spolu s jinými příznaky to svědčí o nesmírné ztrátě revolučního dynamismu první socialistické země světa a o vytvoření společenských a politických priorit, které mohou soutěžit s nejkonzervativnějšími režimy v zachování statu quo a v odporu ke každé změně. Tak se společenská a politická situace uvnitř sovětského státu stala a asi ještě

nadlouho zůstane nepřekročitelným rámcem společenských a politických poměrů a hlavně nezdolatelnou bariérou pro pokusy o politickou liberalizaci a demokratizaci v okrajových (tzv. satelitních) zemích sovětské mocenské sféry. V dlouhodobé perspektivě ovšem nemůže být sporu o sterilitě, neefektivnosti a v posledním výhledu naprostém selhání takového typu velmocenské politiky. Je dokonce pravděpodobné, že dříve nebo později to rozpoznají kvalifikovanější političtí předáci v samotném Sovětském svazu a že se pokusí pohnout petrifikovanými poměry kupředu. I když pochopitelně ani překvapení nelze za takových podmínek vyloučit, zdá se přece jenom, že eventuální příznivý vývoj bude spíš povolný a že bude tvrdě vynucován zvláště zhoršujícím se stavem sovětského národního hospodářství, v důsledku pomalého rozvoje relativně stále více zaostávajícího za světovými parametry, a tím postupně až do neúnosnosti přetěžovaného velmocenskými břemeny, především pak zbrojními programy a pomocí státům zejména třetího světa, kam je pro velmoc „nutno“ vstupovat s cílem dosáhnout příznivějšího rozdělení mocenských a politických vlivů a vymezení zájmových sfér.

S narůstáním potíží v materiálním zabezpečování velmocenských potřeb sovětského impéria budou ovšem narůstat potíže vnitropolitického rázu. Jen pro příklad je možno uvést, že se nutně budou zvětšovat sociální rozdíly mezi početně stále omezovanějšími privilegovanými vrstvami a mezi nejširšími vrstvami, které budou nakonec muset nést tíhu neefektivnosti, nízké úrovně řízení a celkové stagnace všeho hospodářství a především výroby. K mimořádně rozpornému vývoji bude stále častěji a v širším měřítku docházet ve vyhledávání a výběru kvalifikovaných odborných kádrů, mezi nimiž bude s nutností vlastní celému procesu ustavičně stoupat procento zjevně, především však skrytě politicky nespolehlivých. Je pradávno zkušeno, že režimu a nadřízeným nejdanejší lidé jsou o trochu neschopnější, než by pro jejich funkci bylo zapotřebí. Skuteční odborníci jsou příliš citliví na to, aby jim příkazy a pokyny dávali ignoranti. V okrajových republikách nebo satelitních státech je možno kontraselekcí takové odborníky vyřazovat a nahrazovat je politicky spolehlivějšími, byť méně kvalifikovanými. Ale nelze to dělat trvale a univerzálně. Navíc to vedle napětí sociálních vyvolává a potencuje také napětí nacionální. Vyvolává to také rostoucí averzi vůči režimu a společenskému systému, jakýsi typ skrytějšího nebo otevřenějšího anarchismu. Masaryk právem již před šedesáti lety poukazoval na to, že anarchismus sociální a hospodářský „pochází také z toho, že lidé nejsou na svých pravých místech podle svého na dání“. Proto se režimy zemí socialistického bloku dostávají do stále většího napětí především s inteligencí a s kvalifikovanými vrstvami. Něco takového však nemůže přežít v současné době a zvláště v budoucnu žádný režim bez katastrofálního poklesu mezinárodního významu a váhy, což ovšem je pro socialismus (a komunismus)

sovětského typu otázkou existenční, otázkou života a smrti.

Jedním z důležitých výsledků druhé světové války (ostatně jako téměř tři desetiletí předtím i první války) byl mohutný politický posun evropského obyvatelstva doleva. V řadě zemí i západní Evropy podstatně zesílily socialistické a komunistické strany; v některých zemích zůstali socialisté u vlády bez přerušení nebo s krátkými přestávkami velmi dlouhá období. Mezinárodní spolupráce evropských socialistů vzrostla a je jen posilována hospodářskou a politickou integrací západní Evropy. Rozvoj nejsilnějších komunistických stran západoevropských zemí byl naproti tomu ze sovětské strany reglementován a v rozhodujících okamžicích někdy dokonce blokován (například v roce 1968 ve Francii). K jisté emancipaci některých západoevropských komunistických stran došlo teprve po sovětské intervenci proti československému reformnímu hnutí z roku 1968, jíž se musely zúčastnit i jednotky většiny ostatních socialistických států bloku. Intervence nerozbila jen iluze československých reformních komunistů, ale hluboce otrásla přesvědčením velkých západoevropských komunistických stran, že nadále existuje mezi nimi a mezi sovětskými komunisty jednota cílů a tedy společná cesta. Mezi západoevropskými komunisty a mezi komunisty sovětského bloku se vyhloubil příkop, hrozící přerůst v propast. Po čínském schizmatu se rýsuje nové schizma, jež ideově mnohem radikálněji ruší jednotu mezinárodního komunistického hnutí. Důsledkem je jisté přiblížení mezi západoevropskými komunisty a socialisty, které sice zatím naráží na četné potíže a na tradiční vzájemnou nedůvěru, ale které se zdá mít budoucnost, pokud je nesenou oboustrannou orientací na demokratické struktury, odpovídající evropským poměrům a jejich historickým kořenům. Kdyby se vývoj opravdu ubíral natrvalo tímto směrem, mohlo by to znamenat nový obrat a vzpruhu pro evropský socialismus, kterému byla po první světové válce zasazena těžká rána rozštěpením na komunisty a tzv. pravicové socialisty.

Ačkoli je Evropa hluboce rozdělena mezi dva mocenské bloky, je zjevné, že v poslední době idea evropanství opět sílí na obou stranách mocenského předělu. Ještě důležitější však je, že tato idea není bez hlubšího základu a širšího zázemí. Jedním z nejvýznamnějších motivů celoevropské spolupráce je všelidsky platná zásada respektu ke každé lidské bytosti, k jejím nezadatelným právům a bytostným svobodám. Jen díky vývoji, který jsme naznačili, mohlo dojít k tomu, že zásada respektování lidských práv a základních svobod se stala nejenom integrální součástí jednání helsinské konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě a jejího závěrečného dokumentu, nýbrž že význam lidských práv a svobod byl jednomyslně uznán za podstatného činitele míru, spravedlnosti a blahobytu (v obou Mezinárodních paktech o lidských právech, na něž Závěrečný pakt výslovně poukazuje, se v souhlasu s Všeobecnou deklarací lidských práv prohlašuje uznání přirozené důstojnosti a rovných a nezcizitelných práv

všech členů lidské rodiny dokonce za „základ svobody, spravedlnosti a míru ve světě“). Ačkoliv se zdá, že hlavním politickým cílem sovětského vedení při jednání v Helsinkách bylo potvrzení politického statu quo v Evropě jakožto výsledku druhé světové války, ukázala se myšlenka nerozdělené Evropy jako silnější motiv dokonce i na konferenci evropských komunistických a dělnických stran v Berlíně, na níž se za nezbytné prohlašuje, aby bylo odstraněno rozdělení kontinentu na vojenské bloky, ba aby vůbec došlo k likvidaci Evropy na bloky, ke spolupráci všech demokratických sil a k zápasu o Evropu míru, pokroku a svobody a o její socialistickou budoucnost. Uvážíme-li, že politický status quo je v zemích jako je Československo, Polsko, NDR, Maďarsko a další udržován z větší části přítomností sovětských vojsk na jejich území a trvalým vměšováním do jejich vnitřních záležitostí, které je zakrýváno souhlasem málo reprezentativních nebo zcela nerepresentativních „reálpolitiků“, či dokonce jen úslužných vykonavatelů a funkcionářů režimu, pak je zřejmý obrovský význam skutečnosti, že na Berlínské konferenci byly na obecné rovině mezi jejími výsledky zařazeny i požadavky respektu k nezadatelnému právu každého národa vybrat si svobodně cestu svého rozvoje a jít touto cestou, respektu k právu pracujících, pokrokových sil usilovat o dosažení demokratických přeměn ve všech oblastech ekonomického, společenského a politického života, požadavek zdržení se hrozby silou a použití síly, jakož i požadavek respektování svrchovanosti a svrchované rovnosti ve vztazích mezi státy, a odmítnutí pokusů interpretovat politiku uvolňování mezinárodního napětí a politiku mírového soužití ve smyslu úsilí o zachování politického a společenského statu quo v té či jiné zemi.

V této situaci si musejí všechny demokratické síly uvnitř sovětského bloku klást otázku, jakým způsobem mohou a musí usilovat „o dosažení demokratických přeměn ve všech oblastech politického, společenského a ekonomického života“ svých zemí. Dosavadní zkušenosti jsou dosti bohaté a rozhodně poučné. Koncem čtyřicátých let a v letech padesátých selhala u nás demokratická rezistence v důsledku své jak koncepční, tak morální nepřipravenosti, takže došlo k tomu, že nebyla poražena jen mocensky spolu s ostatní politickou opozicí, ale že byla odzbrojena také ideově oficiálním vyhlášením nesmiřitelnosti a zásadního protikladu demokracie buržoazní a demokracie socialistické, a byla rozvrácena i morálně v důsledku svého někdy skutečně, někdy jen zdánlivě ne zcela čistého svědomí v záležitostech demokracie sociální a hospodářské. Demokratický odpor, navenek velmi skrývaný, po dlouhé roky splýval anebo byl alespoň silně infikován odporem proti socialismu (a komunismu). Tím se vysvětluje, proč v tak relativně nejtradičnější demokratické zemi sovětského bloku, jako je Československo, nenavazovalo demokratizační úsilí let šedesátých (a už konce padesátých) organicky na zbytky starší demokratické opozice a rezistence a proč mělo svou oporu takřka výhradně v řadách přesvěd-

čených, ideových komunistů, otřesených Chruščovovým odhalením tzv. stalinismu a rozhodnutých zkoumat napříště společenskou a politickou skutečnost vlastníma otevřenýma a kritickýmá očima. Tak došlo k událostem pražského jara, na něž vůbec nebyli připraveni a jimž navíc dlouho nedůvěřovali představitelé starší demokratické orientace, ale na něž nebyli připraveni ani demokraticky zaměřeni komunisté, i když vlastně šlo o výsledky především jejich vlastní politické práce za posledních deset, jedenáct let. Příliš rychlý a hlavně koncepčně zcela nedostatečně připravený vývoj událostí vyústil ve formy, které byly sovětským vedením chápány jako krajně nebezpečná forma eroze, hrozící nakazit i jiné země socialistického bloku (nevyjímajíc dokonce některé svazové republiky). Sovětská politika byla již řadu let (již od Chruščova) orientována na tzv. spoluzití různých systémů a mírové soužití národů s odlišným společenským zřízením. Kdyby mělo dojít k vyloupení jedné země z bloku, znamenalo by to významné oslabení při očekávaných mezinárodních jednáních. Proto se sovětské vedení rozhodlo k věcně zcela nepřiměřené, nesmyslně redundantní demonstraci síly, která sice vystrašila západoevropské politiky, ale po důkladné analýze nemohla být nepochopena jako výraz a zároveň křiklavé zakrývání naprosté vnitřní bezmoci těch navenek nejmocnějších. Byl to osudný krok, jehož nešťastné následky pro národy Československa již byly a ještě budou daleko převáženy nešťastnými, ba katastrofálními důsledky pro ty, kteří jsou za ono rozhodnutí odpovědní, ale také pro sovětskou společnost a stát, pro blok a pro celé komunistické hnutí.

Nás však na tomto místě budou zajímat především důsledky, které všechny tyto události mají pro perspektivy budoucí aktivity demokratických sil jak u nás, tak v celém bloku. Ano, okolnost, že demokratizační proces byl plně v rukou komunistů, kteří si po celou dobu ponechali veškerou moc, nezabránila sovětským politikům v mocenské intervenci; ani marxistická analýza hospodářská a sociální reality je nepřesvědčily o tom, že by alespoň v jedné zemi mohl být podniknut experiment, jehož eventuální pozitivní výsledky by mohly být nesmírně významným podkladem pro vypracování projektu obnovy a rozvoje socialistického systému v celoblokovém nebo dokonce celosvětovém měřítku. Sovětské vedení nebylo už schopno uvažovat koncepčně a teoreticky, ale pouze mocensky či velmocensky. Marxistická teorie a komunistická ortodoxnost už dávno není spolehlivou rovinou pro diskusi, ani základ pro vlastní cestu budování demokratické a socialistické společnosti. Komunisté nemají ostatně ani dost sil ani dost zkušeností pro budování opravdu demokratické společnosti a musejí proto najít cestu k ostatním demokratům a socialistům. A posléze je už třeba se jednou rozloučit s představou, že se demokratické síly v jednotlivých zemích sovětského bloku mají orientovat na prosazení nějaké vlastní cesty a na jakousi „soukromou“ emancipaci

z dosahu kremelské hospodářské a politické reglementace a guvernanství. Je třeba vzít na vědomí mocenskopolitický rámec a orientovat se na spolupráci demokratických sil všech zemí, které do něho náleží. Musí být maximálně zřejmé, že cílem demokratických sil není rozbití bloku (a ovšem ani likvidace socialismu!, nýbrž dosažení demokratických přeměn ve společenském, hospodářském a politickém životě všech zemí tzv. reálného socialismu. A k tomu cíli je zapotřebí sjednotit demokratické síly v jednotlivých zemích na opravdu demokratickém základě a pokud možná demokratickou cestou, což v současné době znamená navázání a udržování přímých osobních a pracovních kontaktů mezi nimi, odděleně od kontaktů oficiálních a nezávisle na nich. K tomu v posledních letech skutečně začíná docházet, jak bylo již na počátku řečeno.

Zároveň je však nezbytné udržovat kontakty a rozhovor s demokratickými silami západoevropskými. Nezdá se sice, že by bylo na západě Evropy jasno, jak má vypadat příští, tj. pokapitalistická společnost; podstatně se však snížilo procento těch socialisticky orientovaných obyvatelů západní Evropy, kteří se na státy tzv. reálného socialismu dívají jako na vzor hodný následování. Potíže, s nimiž se jejich politické usilování setkává v jejich vlastních zemích, jsou zcela jiného rázu než potíže, s nimiž se střetají demokratičtí zastánci lidských práv a svobod z východní Evropy. Tím spíše je ovšem třeba si navzájem co nejlépe porozumět a dobře znát problémy té druhé strany. Nemůže být pochyb, že v dlouhodobé perspektivě bude budoucnost Evropy v nejširším měřítku záležet na připravenosti demokratických hnutí v obou jejích nyní rozdělených částech postavit základy nové společnosti, otevřenější, spravedlivější a lidštější. Jen tak se může Evropa účinně podílet na budování nového světa a stát se pro řešení celosvětových problémů nikoli přítěží, ale významnou pomocí.

Tak se ukazuje, že z řady důvodů se stoupenci demokracie (i socialismu) musejí zaměřit na úkoly dlouhodobé a na velmi široké perspektivy. Pokusy o formování politické opozice v zemích střední a východní Evropy, spadajících do sféry sovětské vojenské, politické a ekonomické kontroly, jsou v současné chvíli nejenom předčasné a nepřipravené, ale přímo scestné a stávají se překážkou, oddalující řešení skutečně naléhavých a reálných problémů. Ostatně kolem otázek opozice není dost jasno. Je dáno v samotné konstituci politické opozice, že sdílí něco společného s režimem, proti kterému se obrací. A není to jenom rámcová společenská situace, ale také rovina, platforma, na níž se spor realizuje, a řada výchozích předpokladů, jež opozice s režimem sdílí. Opozice je hluboce ovlivněna i formátem a kvalitou politické „pozice“, kterou odmítá a kterou napadá. Z druhé strany se opozice může realizovat, jen pokud ji režim nějakým způsobem „uznává“, tj. bere na vědomí a vůbec připouští. To všechno zcela jednoznačně svědčí o tom, že ustavení skupin politické opozice by nemohlo řešit hlavní a nejaktuálnější úlohy, před nimiž dnes stojí

společnosti tzv. reálného socialismu, zejména pak národů střední a východní Evropy. Kromě toho nejsou struktury a aparát režimu nejen připraveny, ale vůbec uzpůsobeny k integraci opozice do politického života země. Jedinou perspektivou proměny (reformy) režimu je bohužel jen postupná výměna osob a s ní postupující liberalizace či spíše změkčení represivních metod, umožňující jistý omezený příliv racionálních opatření v technokratickém smyslu. Alternativou by mohl být jedině zvrát, který je však v jednotlivé zemi nemožný vzhledem k již zmíněnému rámci celoblokové kontroly, zatímco celkový zvrát je nemyslitelný bez katastrofálního průběhu a snad ještě katastrofálnějších následků; jen lidé zaslepení mohou po té stránce žít v iluzích. Má-li naše národy čekat budoucnost lepší, než byla minulost a je přítomnost, je zapotřebí se starat o víc než o metody politického zápasu. Nejzávažnější složkou dosavadního selhání socialistických programů a zejména programu bolševické revoluce bylo zanedbání otázky, jak má vlastně vypadat nová společnost a hlavně, jak má vypadat člověk, který v ní bude doma (jakož i jak zajistit, aby se v ní mohl cítit doma).

To souvisí s nutností znovu prověřit kořeny socialistického hnutí a zkoumat příčiny jeho četných selhání a případů vyslovených deviací. Dnes musí být už každému uvažujícímu člověku jasno, že socialismus je dítětem liberálně demokratických tradic a že má daleko k tomu, aby ohlašoval nebo dokonce sám představoval novou historickou epochu, nebo, jak se domníval Marx a jeho přívrženci, novou společenskoekonomickou formaci. Socialismus má své dějinné oprávnění jako domyšlení a praktické dotazení demokratických principů do oblasti sociální a hospodářské. Socialismus je demokracie dovedená do všech důsledků. Tam, kde bylo řešení sociálních požadavků násilně odtrženo od demokratické základny a kde ve jménu sociálního pokroku byly likvidovány demokratické struktury, nebo kde byly alespoň maximálně vyprázdněny, dostal se socialismus historicky do slepé uličky a stal se odstrašujícím příkladem, varujícím ty, kteří by chtěli jít v jeho stopách. Aby skutečnost takového deviovaného socialismu byla zakryta, stala se ze socialistického programu ideologie, zastírající navíc i mocenskou expanzi, která využívá socialismu a socialistických nálad jako strategické zbraně, tj. jako nástroje. Zároveň s tím musela být společenská skutečnost tzv. reálného socialismu maximálně vzdálena z dohledu, a tím i možnosti kontroly a ověřování. To bylo hlavním důvodem spuštění tzv. železné opony, nikoli obrana proti diverzi nebo špionáži. Ještě i dnes, po tolika úděsných odhaleních, je obava před proniknutím vnitřní sociální a politické situace v rozsáhlých částech Sovětského svazu na plné světlo hlavní překážkou rozšíření hospodářských a kulturních styků na širší než striktně oficiální a přísně selektivní základně.

Bude tedy nutno podrobit socialistickou ideologii co nejprísnejší a nejotevřenější kritice právě zevnitř, odhalit falešnost a lživost jejího před-

stírání a naopak rehabilitovat skutečné kořeny a pravé jádro socialismu jako sociální aplikace politických principů demokracie. Socialismus musí být radikálně odideologizován; to ovšem nemůže nezasáhnout samotný demokratický program a jeho základní principy. Neselhal a nezklamal jen socialismus, ale již mnohokrát také demokracie. Navíc je vedle socialismu i demokracie v hluboké krizi. Od Chruščova a od XX. sjezdu KSSS se v rámci bloku mluví o deformacích socialismu, ale již mnohem déle jsou předmětem obecnější kritiky deformace a jiné těžké vady demokracie. Jednou z příčin vzniku totalitních diktatur nebo autoritativních režimů méně krajní povahy byla a je dosud chronická krize demokratických společností, jejíž kořeny sahají až ke zdrojům evropského liberalismu. Skupiny zastánců lidských práv a demokratických svobod se dovolávají dodnes formulací Všeobecné deklarace nebo mezinárodních konvencí, jež dosáhly mezinárodního uznání, ale jež nesou řadu známek svého přirozenoprávního a liberálně demokratického původu. Je nezbytně nutno znovu promyslet, v čem jsou lidské svobody a nezadatelná práva skutečně zakotvena a jaké jsou předpoklady a základy jejich uplatnění. Pojetí, že lidská práva a lidské svobody jsou vlastní lidské přirozenosti, je nadále neudržitelné. Kdysi v počátcích moderního demokratického hnutí začínaly ve slově příroda a přirozenost konotace, poukazující na božské stvořitelství řády. Dnes se před námi otvírá otázka, jak vyjádřit závaznost lidského poznání a závaznost respektu k lidskému poslání bez pomoci náboženských berel. To nás přivádí k úloze, jakou mohou na sebe vzít v současné politické a společenské (a ovšem především duchovní) situaci země východní a střední Evropy křesťanské církve a křesťané.

Na rozdíl od běžných politických formací, jako jsou politická hnutí, strany nebo spolky, jež sdružují občany stejných zájmů a sledují stejné vymezené, tj. konečné cíle, jsou církve společenstvími zcela jiného druhu. V obecnství sboru nebo farnosti mají své místo lidé, zaujímající různá místa ve společnosti, lidé různých zájmů a nejrůznějších povah, které však sjednocuje vědomí jejich stejné základní situace, totiž postavení před Bohem, vůle k životnímu obratu a nezapíravé nasazení všech sil ke konkrétní pomoci druhým lidem, především těm nejpotřebnějším a nejohroženějším. Je-li možno mluvit o jejich zaměření k nějakému cíli, pak je to cíl, jenž je zároveň počátkem, cíl-princip, cíl nekonečný, k němuž se přibližujeme tím, že se odevzdáme jeho platnosti a závaznosti. V tomto smyslu nemůže nikdy dojít k jednoduché identifikaci křesťanského postoje a přístupu k veřejným záležitostem s postupem žádného politického hnutí nebo politické strany. To neznamená apolitičnost, nýbrž političnost velmi vyostřenou. Bohužel v těchto záležitostech není ani mezi křesťany jasno, a to ani na Východě, ani na Západě. I když v žádném případě nelze politickou sféru považovat za nejvlastnější rovinu křesťanského působení a vůbec křesťanské existence, opomíjení politické dimenze individuálního a spole-

čenského života je neklamným symptomem neduživé, ochablé anebo zbloudilé víry. Na rozdíl od jiných náležitostí křesťanského života není ono zvláštní „nepoliticky politické“ veřejné působení nezastupitelné. Jako kdysi kultura středověkých klášterů pozvedla obecnou kulturní úroveň, jako samaritánská péče o nemocné vedla nakonec ke zřizování nemocnic a k modernímu zdravotnictví, tak se – byť mnohem opožděněji – začala prosazovat i myšlenka „nepolitické političnosti“ v prostředí sekulárním. V českých poměrech byl jejím vůdčím průkopníkem politický novinář Karel Havlíček Borovský a prvním důkladnějším teoretikem Tomáš G. Masaryk.

V dnešní Evropě (a vůbec v celém dnešním světě) na jedné straně neexistuje jiný směr nebo hnutí, které by byly schopny přispět k tomu, aby demokratické programy znovu získaly pevnou mravní a duchovní půdu pod nohama než právě křesťanství. Zároveň však nelze nevidět, kolikrát v minulosti křesťané a křesťanské církve právě v politickém ohledu neuvěřitelně zklamaly a selhaly. Není proto ještě zdaleka možno odhadnout, zda se k této úloze vůbec přihlásí, a ještě mnohem méně lze předpokládat, zda budou schopny se této úlohy náležitě zhostit. Proto je třeba mimořádně ocenit zaměření skupin a hnutí pro obhajování a podporu uplatňování lidských práv, které samy sebe nechápou jako politickou opozici a které se nehodlají stát prvním nástupištem nějakého alternativního mocenskopolitického seskupení. Politická role takových skupin a hnutí je zřejmá: nastavují zrcadlo režimu, který se tváří jako demokratický a humánní, ale který odmítá každou kritiku své nedemokratičnosti a nehumánnosti jako pomluvu (přichází-li zevnitř společnosti), nebo jako nepřípustné vměšování (přichází-li zvenčí). V této své funkci by ovšem skutečně mohly představovat první fázi formující se politické opozice v situaci, kdy režim není ochoten žádnou opozici připustit. Perspektivně však principiální distance od eventuálních mocenských záměrů a jakéhokoliv mocenskopolitického zápasu otevírá novou dimenzi politického, přesněji nepoliticky politického veřejného působení. Cílem opozičně politického hnutí je demaskování režimu, přičemž poukazování na jednotlivé případy nespravedlnosti, nezákonnosti nebo krutosti se stává prostředkem politického boje. Ve chvíli, kdy opozice získá moc, přestává být kritika nespravedlností, nezákonností atd. funkční, neboť přestává podporovat původně opoziční hnutí a ovlivňuje nyní je samotné, že buď po svém vítězství ještě nezjednálo nápravu, nebo že se samo dopouští stejných přehmatů. Naproti tomu hnutí pro lidská práva, zachovávající si odstup ode všech mocenskopolitických zápasů a neusilující o získání podílu na moci, bude pokračovat ve své potřebné práci za každého režimu, v každé společnosti a za každé politické situace. Může si dovolit zastávat se menšin, i když z toho nekyne žádný politický (rozumí se mocenskopolitický) kapitál. Jediným kritériem pro jeho aktivitu je péče o to, aby nedocházelo k porušování základních lidských práv a svobod. Pak je zcela vedlejší, z které

strany k takovému porušení došlo nebo odkud hrozí.

Ovšem i aktivita skupin obhájců lidských práv potřebuje své ideové zázemí a své hlubší mravní a duchovní podhoubí, nemá-li nakonec přece jenom sklouznout do jednokolejnosti čistě politické, nebo se dokonce stát objektem politické manipulace. V obraně proti tomuto nebezpečí je nutno sledovat dvojí program. V jednom půjde o permanentní reflexi činnosti občanských iniciativ a odhalování nedostatků a mezer v jejich nejhlubší motivaci. Druhý program bude zaměřen na postupné, ale neustálé rozšiřování prostoru nejenom dalších typů občanských aktivit, ale veškeré kulturní, myšlenkové a duchovní tvorby, jakož i předávání jejích výsledků a všeobecné vzdělanosti nezávisle na oficiálních institucích. Vytvoření žijícího organismu „druhé kultury“ má základní důležitost pro překonání úpadkových tendencí a pro obnovu všech rovin společenského života. Zvláštní význam budou mít zejména pro budoucnost vzdělávací a diskusní, eventuálně pracovní kroužky, kde se nadaní mladí lidé budou moci od starších, svých funkcí zbavených odborníků naučit tomu, co jim dnešní vysoké školy nemohou a nasmějí poskytnout. Politický význam těchto v mocenském smyslu naprosto nepolitických aktivit je dalekosáhlý nejenom uvnitř jednotlivých národních společností, ale zejména v perspektivě širokého dorozumění mezinárodního, především vnitroblokového. Bez silného a živého zázemí na oficiálních strukturách nezávislé (tj. „druhé“) kulturní fronty by aktivita obhájců lidských práv a svobod musela rychle atrofovat a upadat, neboť lidská práva a lidské svobody mají eminentní význam přednostně pro ty občany, kteří na sebe vzali větší závazky a větší odpovědnost než ostatní – a to právě platí o skutečných tvůrcích. Smysl svobody není v tom, aby si lidé ulehčili svůj život, nýbrž aby se uvolnili pro nesnadnější, větší, ale tím náležitější úkoly. Teprve druhotně a prostřednictvím energické práce těch, kteří na sebe větší úkoly a větší odpovědnost vzali, se zásady demokratického respektu k základním svobodám a nezadatelným právům každé lidské bytosti stávají hrází proti utlačování a vykořisťování slabých.

V zemích sovětského bloku je „druhá kultura“ již skutečností: samizdaty, celé edice zakázaných nebo potlačovaných autorů, překlady, drobné literární žánry, ale také informace, populární studie a úvahy, ale i učené, vysoce odborné výklady, literární a odborné časopisy, rozepisování na stroji, muzikantské skupiny, soukromá divadelní představení, studijní kroužky a semináře atd. atd. V řadě případů jde o úroveň, vysoce přesahující kvalitu oficiální kultury; jde o skutečnou „pozici“, proti níž se státními nakladatelstvími publikovaná oficiálně uznaná tvorba stává sama jen opozicí, a to nezřídka ubohou opozicí. Přesto se občas vracejí výtky, že skupiny pro lidská práva jsou příliš spjaty s rezistencí neoficiální kulturní fronty a že málo dělají pro své proniknutí do širokých vrstev. (V zemích sovětského bloku jsou po té stránce poněkud odlišné podmínky: v Polsku

je zázemí takových skupin ve veřejnosti asi nejširší a nejlépe v praxi osvědčené, v Československu je široká morální podpora ponejvíc utajována a navíc limitována naprostým nedostatkem organizačních prvků, leckde ještě nedošlo k veřejnému prohlášení takových skupin nebo jejich zázemí bylo tak malé, že nepřežily několik týdnů nebo měsíců; nejtěžší situace je pro podobné aktivity v samotném Sovětském svazu, kde však mají zato nejdelší tradici.) Obávám se, že navzdory jisté oprávněnosti uvedených výtek spočívá jejich slabina v tom, že se nedovedou oprostít od mocenskopolitického hodnocení, takže v „masách“ vidí především spojení a mocenskou nebo alespoň společenskou oporu. Je třeba si ovšem uvědomit, že ani samotná kulturní fronta, distancovaná od režimu a oficiální politiky, nemůže ve svém nezávislém a zároveň významném postavení natrvalo obstát bez širšího společenského zázemí. To však nezáleží na prvním místě v počtu sympatizujících, nýbrž v povaze, v kvalitě sympatií a podstatné zakotvenosti společenské podpory. Stručně řečeno jde na prvním místě o „morální“ podporu, nikoliv podporu početní, politickou a mocenskou. Je-li vkus veřejnosti po desetiletí kažen a estetická kritéria rozkolísána a rozvrácena, nemůže se umělec o ty, k nimž se obrací, opírat a nemůže se jejich požadavky a názory řídit. Totéž platí pro politickou práci. Každá opoziční platforma v současných satelitních režimech východní Evropy musí selhat především v konfliktních situacích. Orientace na reformovatelnost režimu a na přijatelnější jeho reprezentanty vede k tomu, že „v okamžiku konfliktu akceptujeme hledisko moci“ (Adam Michnik; lze dodat, že tomu tak je proto, že jsme hledisko moci v nejednom ohledu přijali již dříve, byť nepozorovaně). Naproti tomu „solidarita se stávkujícími dělníky, s manifestujícími studenty nebo s intelektuály-disidenty“ (týž Adam Michnik) se nutně stává problematickou, jestliže se na těchto ohniscích odporu chceme politicky „přiživit“ a mocensky se o ně opřít. Buď nás to povede k rozostření a ztrátě vlastního politického programu a ke zpozditě romantické konformitě se vším, co je „proti“, anebo si začneme mezi rezistujícími vybírat a těm, kteří nám politicky nevyhovují, solidaritu odepřeme.

Obhájci lidských práv budou mít vždycky potíže s tím, jak oslovit většinu, která se přizpůsobila a našla si v situaci značného útlaku modus vivendi. Právě v tom potřebují rozsáhlou a dlouhodobou (vlastně trvalou) pomoc pracovníků kulturní fronty, kteří dovedou široké vrstvy oslovit, probudit jejich svědomí a přispět k formování morálního citění a morálního profilu průměrného člověka. Bez tohoto nesmírně důležitého prostřednictví zůstanou skupiny obhájců lidských práv a svobod v běžných dobách na okraji dění a v relativní izolaci, zatímco v dobách napětí a střetnutí budou bezmocné proti pragmatickému a utilitárnímu politickému zneužití zásad, jimiž se řídí. Takové prostředkování má ovšem smysl jen za dvojího předpokladu. Jedním z nich je jistá vnitřní mravní in-

tegrita života a díla kulturních tvůrců – což v současné době obecného mravního rozvratu není vůbec nic samozřejmého. A druhým předpokladem, který s prvním jistě souvisí, je neideologické působení kulturní fronty na široké vrstvy. Hlavní úkoly, před nimiž stojíme, jsou vesměs dlouhodobé: podstatně zvýšit úroveň politického vzdělání, povzbuzovat a posilovat ustavení mravní a myšlenkové integrity každého občana a – udělat, co je v lidských silách pro obnovu hlubšího duchovního zakotvení a spočinutí na pevných životních základech v co nejširších vrstvách. Bez toho se úsilí o prosazení respektu k nezadatelným lidským právům a o rozšíření lidských a občanských svobod ocitne brzo na vodě. Země sovětského bloku vcházejí do jakési opožděné fáze národního obrození, v níž může mít znovu rozhodující roli inteligence, pokud nerezignuje na své nejpodstatnější poslání a nespokojí se s plněním funkce technických specialistů.

Bylo by ovšem hrubou chybou, kdyby úkoly občanských skupin pro lidská práva byly redukovány na osvětovou práci nebo kdyby osvětaření bylo chápáno jako ústřední styl jejich práce. Autoritativní režimy vedle svých negativních rysů vycházely také psychologicky vstřícné mentalitě „nedospělého člověka“ tím, že mu poskytovaly jakési jistoty (nebo alespoň zdání jistot) ve spíše jen obávaných než aktualizovaných vztazích k tomu, co zůstává většinou za hranicemi jeho každodenního osvětí. Nedílnou součástí ustavení a budování demokratické společnosti je výchova „demokratického člověka“. Demokracie je vlastně jen forma vlády, přesněji řečeno: formy správy veřejných věcí. Tato forma sama o sobě nemůže zaručit skutečné fungování, skutečný život demokratické společnosti. Ten spočívá v tom, že její příslušníci nejen jako občané, ale jako lidé žijí plným, co do šíře i hloubky bohatým, svobodným a spontánním, autochtonním životem. Demokratické zásady přitom nejsou ničím víc než formou řešení konfliktních situací, k nimž vždy docházelo, dochází a bude docházet mezi jednotlivci i skupinami a jimž má být zabráněno, aby přerostly své původní dimenze a svou rovinu a vedly k agresí, k použití síly místo argumentu a k zastrašování místo přesvědčování. Tzv. „demokratický člověk“, člověk-demokrat, zdaleka není ve svém rozhodování, ve svých aktivitách, ve svém životě i myšlení motivován na prvním místě demokratickými principy a zásadami; ty představují spíše jen meze, které na sebe dobrovolně bere a které si ve své aktivitě a iniciativě ukládá. Proto žádná agitace pro uplatňování a respektování základních lidských práv nemůže být rozhodujícím nástrojem ani politické, ani společenské reformy, tím méně „nástrojem pro rozvinutí opoziční činnosti“. Demokratická politická struktura může být funkční jen ve společnosti, jejíž občané si ukládají demokratická omezení, ale zůstávají svobodnými, svéprávnými lidskými bytostmi, jejichž životní přesvědčení a zaměření se nevyčerpává nějakým „demokratismem“, tj. respektováním svobody přesvědčení a životního zaměření

těch druhých. Takový respekt mne nevyvazuje z povinnosti utvořit si vždycky svůj vlastní názor, být věren svému vlastnímu přesvědčení a zachovávat svou vlastní životní orientaci. A právě tak se za respekt ke svému přesvědčení a životnímu zaměření, jež vyžadují od druhých, nemám právo schovávat před kritikou, ukazující, že toto mé přesvědčení je nedomyšlené nebo přímo hloupé a že můj způsob života je mělký anebo vykořeněný. Respekt k svobodám a právům druhého neznamena ani nekritičnost, ani nezájem a lhostejnost, ale pouze uznávání slušných mezí a civilizovaných pravidel v zápase o budoucnost nejenom vlastní, ale společnou. Právě tak, jako specifičnost průběhu určité šachové partie nelze redukovat na pravidla šachové hry, tak specifičnost konkrétního společenského vývoje nelze odvozovat z demokratických (nebo jiných) politických zásad a z jejich respektování. Demokratická společnost potřebuje vzdělané, bystře politicky (i jinak) myslící a životně pevné i rozhodné občany, vynikající duchovní, mravní a kulturní vůdce a spolehlivé, obratné a věrohodné politické předáky. Ale kde je vzít? Osvětařením ani přesvědčováním a agitací je ze země nevydupeme; mohou vyrůst jen uprostřed reálných společenských zápasů a střetávání. Tyto zápasy mají ovšem rozmanité fronty; pokusy o ustavení politické opozice však mezi ně v žádném případě nepatří, protože v současné době neexistuje prostor (jakási „střední cesta“) mezi neakceptovatelným a bezperspektivním přizpůsobováním, plným kompromisů a polovičatostí, a mezi zásadním, nesmiřitelným a na žádné kompromisy nepřístupujícím revolucionářstvím, které – byť opatřeno opačným znaménkem – je v samé podstatě stejně determinováno povahou etablovaného režimu, jako ono bezzásadové přizpůsobování.

Pokud je možno rozpoznat z dosavadního vývoje, řešení bylo přinejmenším tentativně, ale leckde s plným vědomím už nalezeno. Je třeba se jenom vzdát starých schémat a přestat se na nové skutečnosti zatvrzele dívat starými brýlemi. Reflexi a analýzu musí v každé zemi sovětského bloku provádět demokraté a obhájci lidských a občanských práv samostatně a po svém, protože to vyžaduje podrobnou znalost skutečných poměrů. Diagnózy na dálku tedy budou zvlášť bezcenné. Zdá se však, že v nejbližší době nepůjde o vytvoření „nové společnosti“ (a to nejenom proto, že s tím máme v rámci bloku prašpatné zkušenosti), ale o vytváření nových společenství, nových komunit, ustavených, žijících a pracujících v co největší nezávislosti nejenom na okamžitém, nýbrž na každém jiném eventuálním režimu a ustavičně rozšiřujících a prohlubujících společenský prostor, vymykající se nejenom kompetenci státní intervence, nýbrž vůbec jejím fyzickým možnostem (které už nyní jsou rozšiřovány k prasknutí). Hlavní cesta do budoucnosti povede přes praktické, reálné důkazy toho, že stát a mocenská politika nejsou nejvyšším výrazem života společnosti, nýbrž jenom jednou a zdaleka nikoliv nejdůležitější jeho funkcí, která

dokonce musí v budoucnosti na celém světě stále víc ustupovat do pozadí. Společenská obrana před odcizenými společenskými produkty, jako je stát nebo režim, je nepochybně nutná, ale přece jenom druhořadá; zvláště však nepomůže nijak podstatně zlepšit situaci, jestliže její hlavní cíl bude spatřován v ustavení a posilování politické opozice. Prvním a trvale nejdůležitějším cílem musí být obnova nebo znovuzrození fungujících svěbytných, na státu (státech) a jeho mocenském aparátu nezávislých společenských orgánů a organismů s vysokou hladinou protilátek proti každému druhu pokušení chopit se moci a propadnout tak opět závislosti na odcizeném společenském produktu. Společnost se musí postupně vymanit ze svého zotročení státem, který se pokouší za pomoci byrokratického aparátu a donucovacích prostředků totálně ovládnout život společnosti vcelku i každého jednotlivce do posledních detailů. Tato tendence je celosvětová; proto také program jejího zastavení a potlačení musí být univerzální. Je dokonce zcela zřejmé, že takový grandiózní pokus může být úspěšný pouze za předpokladu, že bude podniknut ze všech stran a ne pouze v omezeném rámci jedné části světa. Internacionální dorozumění nevládní a mimovládní povahy se tu stává naprostou nezbytností. Jde také o záležitosti značně dlouhodobé. Přesto první kroky nelze ani na chvíli odkládat. Nikdy nevíme, kdy může v důsledku nejrůznějších poruch, selhání a katastrof existujících světových pořádků dojít k takovému jejich uvolnění a změknutí, které dovolí jejich nové zmodelování a zavedení nových prvků a principů. S takovým obdobím musíme nejdéle do konce století najisto počítat; bylo by neodpuštělné, kdybychom na novou situaci nebyli dostatečně připraveni.

V tomto vývoji, jehož počáteční stadia se už zřetelně rýsují, je ovšem třeba počítat s podstatným odpolitizováním rozsáhlých oblastí společenského a zejména individuálního života (pochopitelně jenom v mocenském smyslu); ve skutečnosti se těmto oblastem dostane teprve té pravé politické dimenze ve smyslu „nepolitické politiky“. Bude to znamenat významný přesun těžiště i rozložení složek demokratického politického i sociálního zaměření života jednotlivých občanů i občanských skupin a společenství. Oslabení mocenského zaštitění a preference oficiálních politických a sociálních projektů, koncepcí a linií, jež ve skutečnosti vyprazdňují váhu osobního přesvědčení, bude nepochybně zprvu chápáno jako vítané nebo – ze strany jinak smýšlejících – jako zhoubné uvolnění, vedoucí k roztržštění jednoty v základních názorech na vývoj a potřeby společnosti. Nad libovůlí a zmatkem, k němuž by vedlo, získá společnost brzo kontrolu prostředky, vyzkoušenými již v řadě jiných oblastí, posílením úlohy kritiky, zkvalitněním ideové a vůbec myšlenkové práce a neustálým důrazem na nutnost celkové životní integrity každého, zejména však veřejně činného občana. Teprve v průběhu všech těchto mnohavrstevných proměn v životě společnosti se začnou vyjasňovat per-

spektivy zániku některých dosavadních politických struktur, proměny jiných a také ustavení struktur docela nových, které nemá mnoho smyslu již nyní vymýšlet. V současné chvíli můžeme jen připravovat půdu pro takový v jistém smyslu nový start prohloubením a upevněním distance některých oblastí společenského života (a ovšem tím spíše individuálního a soukromého života) od sféry mocenské politiky a státu.

Tradiční principy demokratických forem správy veřejných věcí už jednou musely být v moderní době rozšířeny z roviny politické na rovinu sociální a hospodářskou. V rozsáhlé části světa došlo přitom ke konstituci sociálních a socialistických hnutí – programů, které se pokoušely a dosud pokoušejí sociální a hospodářské problémy společnosti řešit na úkor demokratičnosti politických struktur, které jsou potlačovány nebo vyzrádnovány ve prospěch stále úplnější kontroly všech rovin individuálního i společenského života hypertrofovanými prostředky státního aparátu. Stát v zemích tzv. reálného socialismu (ale i leckde jinde) ovládl veškerý hospodářský život a tím strhl do závislosti a podrobenosti každého jednotlivce i společnost vcelku. Smyslem zápasu o občanská a lidská práva bylo od samého počátku ustanovení mezí, za nimiž jakákoliv státní, vládní intervence ztrácí svou legitimitu a legálnost. Cílem tedy bylo zabránit politickému zotročení občana. Ukázalo se, že obrana občanských a lidských práv musí být podstatně rozšířena: občan měl být osvobozen také hospodářsky. Tzv. reálný socialismus jej sice osvobodil od nouze, ale jen tak, že prohloubil jeho hospodářskou, a tím i obecně sociální závislost. Podstatou tohoto selhání, této deviace socialismu je spojení státního aparátu a jeho mocenských struktur s aparátem a strukturami hospodářskými (a ovšem ve shodě s tendencí k totální kontrole společnosti ve všech jejích složkách) ovládl reálně socialistický stát i další významné oblasti, totiž kulturu, vědecký a technický výzkum, komunikační média, školství a osvětu atd. a stále více proniká po všech cestách do soukromého života každého občana. K nápravě může vést pouze jediná cesta: emancipace občanské společnosti z nadvlády státu a jeho aparátu. A toho nelze dosáhnout jinak než všestranným společenským osvobozením člověka, tj. osvobozením všech významných oblastí jeho aktivit, na prvním místě pak práce, ze závislosti na státním aparátu a jeho mocenských prostředcích. Vedle starého, vcelku osvědčeného prostředku rozdělení moci a vedle decentralizace státního aparátu je třeba uskutečnit po odluce církví od státu také odluku kultury, informačních a sdělovacích prostředků, školství a osvěty atd. Zvláštní důležitost pak bude mít organizace hospodářského života společnosti, která se bez určité míry centrálního řízení neobejde; nebezpečí z toho vyvěrající může být zažehnáno jen důslednou demokratizací; tj. vytvořením samosprávných orgánů na všech úrovních a důsledným organizačním odloučením veškeré hospodářské struktury od oblasti státní správy.

Není pochyb o tom, že uvedených cílů nemůže být dosaženo jen drobnými a okrajovými reformami dosavadní společnosti; zřejmé je také, že analogické řešení si vynutí vývoj i v jiných částech světa. Zmíněná cesta je zatím, pokud dohlédneme, jediná, která se zdá být pomocí a nikoliv překážkou při sbližování různých zemí a společností a která při nevyhnutelném sjednocování kontinentů a posléze celého světa bude zároveň vybavena obrannými prostředky proti hegemonii silných a monopolu jednou etablovaných. Jedno je však mimo pochyby: formování mocenskopolitické opozice není ve shodě a souladu s naznačeným trendem a s jeho potřebami. Mocenskopolitický zápas vždycky jen posílí význam politické moci, a to jak zápas vnitrospolečenský, tak mezistátní (mezinárodní). Žádoucí vývoj může být přiblížen a posílen pouze snižováním napětí jak mezinárodního a meziblokového, tak uvnitř bloků a jednotlivých zemí. Správným prostředkem tady bude pomalý, ale vytrvalý tlak, nikdy však konfrontace a konflikt velkého rozsahu. Společenské zvraty a katastrofy nemůžeme zajisté vyloučit, ale v žádném případě v nich nemůžeme vidět řešení nebo i jen urychlení vývoje. Soustředěným a zároveň široce založeným tlakem, který se bude vyhýbat všem excesům, bude možno (a nutno) dosáhnout jak ústupků ze strany představitelů moci, tak významných zkušeností na straně obhájců práv člověka; cílem však nesmí být dosažení podílu na moci, nýbrž zatlačení mocenských interventů do oblasti legality a legitimity.

Demokracie i socialismus mají své bytostné kořeny v Evropě a v jejích ne pouze politických, ale především duchovních a mravních tradicích. Lze mít naději, že přes pokročilý úpadek těchto tradic, který je do jisté míry možno chápat jako dočasný rezultat společenských a dějinných převratů a přesunů, to bude právě Evropa, která v sobě jako první objeví porozumění pro nutnost vykročení do nové etapy věkovitého zápasu o základní lidské svobody a nezadatelná práva člověka. A protože je na první pohled zřejmé, že existující státy budou v tomto zápasu a v obhájcích lidských svobod a práv vidět pro sebe nebezpečí oslabení, bude nutno vyvinout maximální úsilí o mezinárodní dorozumění skupin a hnutí tohoto typu přes hranice států a zejména přes hranice bloků. Podaří-li se udržet tendenci ke snižování mezinárodního napětí a pohnout v Madridě nebo později s jednáním o bezpečnosti a spolupráci v Evropě kupředu, dokáží-li i v jiných částech světa mírové síly izolovat a uhasit ohniska napětí a konfliktů, pak by snad bylo možné doufat, že osvobození společnosti z pout totálních nároků státu a do nemožnosti centralizovaných prostředků člověku a lidským cílům již dávno odcizené moci by mohlo dojít právě v Evropě, která by překonala své rozdělení a dala nakonec příklad ostatním, větším částem světa, jak vybudovat společnost, zachovávající mír nejenom navenek, ale také uvnitř na základě důsledné demokratizace všech oblastí nejenom politického, ale i hospodářského a vůbec celého společenského

života. To nebude možné bez emancipace převážné většiny složek života společnosti i jednotlivců z dosahu dirigismu a kontroly státního aparátu – a ta se zase neobejde bez trpělivého zápasu svobodmilovných a cílevědomých tvůrců i obhájců ústředních lidských hodnot, jimž každé agitování, organizování, donucování a znásilňování může jen ublížit. Jsou to jen tyto hodnoty, které dávají smysl onomu zápasu o lidské svobody a lidská práva. Politické, sociální i hospodářské demokratické formy mají ten nejvyšší cíl, aby otevřely a zabezpečily svobodný prostor pro uvádění oněch hodnot v život a pro jejich realizaci a uplatnění jak v životě jednotlivců, tak v životě společnosti. V životě svobodných jednotlivců a svobodné společnosti.